

تاریخ دریافت: ۱۳۹۳/۲/۱۰

فصل نامه علمی - پژوهشی مشرق موعود

تاریخ پذیرش: ۱۳۹۳/۵/۷

سال هشتم، شماره ۳۱، پاییز ۱۳۹۳

تحلیل جایگاه صفات و رفتارهای اخلاقی زمینه ساز ظهور در محتوای کتاب‌های درسی عمومی دانشگاهی ایران

علی نقی فقیهی*

رضا جعفری هرندی**

حسن نجفی***

چکیده

پژوهش حاضر با هدف تحلیل جایگاه صفات و رفتارهای اخلاقی زمینه ساز ظهور در محتوای کتاب‌های درسی عمومی دانشگاهی ایران انجام پذیرفته است. روش پژوهش توصیفی و از نوع تحلیل محتوا بوده و رویکرد آن نیز کاربردی محسوب می‌شود. جامعه آماری پژوهش، کتاب‌های درسی عمومی دانشگاهی را دربرمی‌گیرد که در سال ۱۳۹۳ در قالب بیست واحد درسی برای دانشجویان ارائه شده است که با توجه به انطباق با منطق تحلیلی پژوهش از میان آن‌ها چهار عنوان کتاب درسی «آیین زندگی: اخلاق کاربردی»، «اخلاق اسلامی: مبانی و مفاهیم»، «اخلاق خانواده» و «اخلاق اسلامی» به صورت هدفمند در نمونه قرار گرفته‌اند. ابزار اندازه‌گیری، فهرست‌های واریسی تحلیل محتوای محقق ساخته بوده و نتایج پژوهش با استفاده از شاخص‌های آمار توصیفی مورد تحلیل قرار گرفته‌اند. عمده‌ترین نتایج پژوهش، بیان‌گر آن است که:

۱. در مجموع ۲۷۲۰ مرتبه به ابعاد، سطوح و مؤلفه‌های مفهومی مرتبط با

* دانشیار گروه علوم تربیتی دانشگاه قم (نویسنده مسئول) (faghihi83@yahoo.com).

** استادیار دانشگاه قم.

*** کارشناس ارشد مطالعات برنامه درسی.

صفات و رفتارهای اخلاقی زمینه‌ساز ظهور توجه شده است که میزان آن در کتاب‌های «آیین زندگی: اخلاق کاربردی»، «اخلاق اسلامی: مبانی و مفاهیم»، «اخلاق خانواده» و «اخلاق اسلامی» به ترتیب ۶۶۷ فراوانی یا ۲۴/۵ درصد، ۶۶۱ فراوانی یا ۲۴/۳ درصد، ۴۶۳ فراوانی یا ۱۷ درصد و ۹۲۹ فراوانی یا ۳۴/۲ درصد است.

۲. در بین ابعاد مورد بررسی، به بُعد رابطه با دیگران با ۱۱۳۴ فراوانی یا ۴۱/۷ درصد بیشترین توجه و به بُعد رابطه با جهان هستی با ۳۱۰ فراوانی یا ۱۱/۴ درصد کمترین توجه شده است.

واژگان کلیدی

صفات و رفتارهای اخلاقی، زمینه‌ساز ظهور، تحلیل محتوا، کتاب‌های درسی دانشگاهی.

مقدمه

دانشگاه‌ها و مراکز آموزش عالی هر جامعه، معرّف و مبین بالاترین تفکر و علم آن جامعه به شمار می‌آیند. این نهادها اصول جهان‌بینی و نظام اعتقادی و ارزشی جامعه را در خود متجلی می‌سازند و با تربیت متفکران و اندیشمندان، در جهت بخشیدن به حرکت‌های گوناگون فکری، اعتقادی، اخلاقی، فرهنگی و سیاسی جامعه مؤثر واقع می‌شوند. از این رو می‌توان گفت دانشگاه‌های مختلف جهان، علاوه بر اشتراکاتی که به اعتبار دانشگاه بودن با یکدیگر دارند، به اعتبار تعلق به جوامعی یا بینش‌ها و ارزش‌های مختلف واجد ویژگی‌هایی هستند که آن‌ها را از یکدیگر متمایز می‌سازد. جامعه ایرانی که در انقلاب اسلامی خود با رویکردی الهی و معنوی، جهان‌بینی و نظام ارزشی اسلامی را مبنای شئون گوناگون زندگی خود قرار داده، خواهان آن است که دانشگاه‌هایی متناسب با مبانی و ارزش‌های اسلامی - به‌ویژه اندیشه مهدویت - داشته باشد تا هم بتواند در آن دانشگاه‌ها از مبانی و معیارهای خود آگاهی و شناختی دقیق‌تر و ژرف‌تر حاصل کند و هم با تربیت متفکران بروفق آن مبانی و معیارها، به ترویج و تعمیم آن‌ها در کل جامعه مبادرت نماید (شورای عالی انقلاب فرهنگی، ۱۳۹۲: ۷-۸).

به بیان دیگر، نظام آموزش عالی کشور ما یکی از اهداف خود را تربیت اخلاقی و دینی دانشجویان می‌داند. بر همین اساس، بخشی از آموزش‌های عمومی را گذراندن دروس مبتنی بر آموزه‌های دینی برای همه دانشجویان قرار داده است تا از این‌گذر، از یک سو با تکیه بر آموزه‌های دینی به پرورش جنبه‌های اخلاقی، معنوی و روحانی دانشجویان

یاری رساند و از سوی دیگر، کارکردهای اجتماعی دین را به منزله نیروی اجتماعی، انضباط بخش، انسجام بخش و حیات بخش استوار سازد و از این راه به سعادت فردی دانشجویان و سرانجام سعادت جامعه ایران اسلامی مدد رساند (یوسفی لویه، ۱۳۸۶: ۱۶۳).

از جمله اقداماتی که نظام آموزش عالی می‌تواند با الهام از آن به همگانی‌سازی معیارها و الزامات اسلامی مبتنی بر اندیشه مهدویت در میان دانشجویان بپردازد می‌توان به حاکمیت رویکرد زمینه‌سازی برکل فرایند نظام آموزشی اشاره کرد. اصطلاح «زمینه‌ساز» برگرفته از مضمون احادیثی است که در آن‌ها از گروه‌هایی یاد شده که پیش از ظهور حضرت مهدی عج بسترها و شرایط لازم را برای قیام امام زمان عج فراهم می‌آورند. این اصطلاح، معادل فارسی کلمه «تمهید» و «توطیه» و «اعداد» در عربی است که به معنای مقدمه‌چینی، فراهم‌سازی، آماده‌سازی و بسترسازی است؛ چنان‌که کلمات «يُؤَطُّونَ» (قزوینی، ۱۳۹۵: ج ۲، ۱۳۶۸) و «لَيُعِدَّنَ» (نعمانی، ۱۳۷۶: ۳۲۰) در احادیث به همین معناست.

با توجه به این معنا، زمینه‌سازی ظهور، یعنی فراهم ساختن و ایجاد مقدمات و اسباب و علل ظهور به گونه‌ای که شرایط برای تحقق ظهور و خارج شدن امام از پرده غیبت، مهیا و هموار باشد تا امام بتواند حرکت خود را آغاز و حکومت جهانی‌اش را تحقق بخشد (پورسیدآقایی، ۱۳۸۸: ۲۰).

اخلاق زمینه‌ساز، اخلاقی است که چنین جامعه‌ای را می‌سازد و شرایط لازم برای پذیرش ولایت و حاکمیت حضرت حجت عج را در فرد و جامعه فراهم می‌آورد. پیامبرگرامی اسلام ص در بیان علائم آخر الزمان می‌فرماید:

يَخْرُجُ أَتَّاسٌ مِنَ الْمَشْرِقِ فَيُؤَطُّونَ لِلْمَهْدِيِّ يَغْنِي سُلْطَانَهُ؛ (مجلسی، ۱۴۰۳: ج ۵، ۸۷)

مردمی از مشرق زمین قیام می‌کنند و زمینه را برای قیام مهدی عج فراهم می‌سازند.

به دیگر سخن، مراد از اخلاق زمینه‌ساز، بررسی تأثیر زمینه‌سازی (انتظار) بر اخلاق است؛ به گونه‌ای که سطح نگاه افراد را به زندگی و نیز عشق و علاقه‌های او را آن قدر بالایی برد که جز امر امام را نمی‌خواهند و آنان را به تلاش و امی دارد تا این رفعت و بی‌قراری را به دیگران نیز منتقل نمایند و برای اهداف بلندشان نیروی انسانی تربیت کنند. چنین افرادی جز به ولایت امام مهدی عج رضایت نمی‌دهند و اهدافشان را اهداف او قرار داده و خود را در طرح امام قرار می‌دهند و به چیزی کمتر از حاکمیت ایشان و رضا و سخط او قانع نمی‌شوند.

مقصود از اخلاق، هم می‌تواند معنای گسترده آن باشد و هم تنها اوصاف و فضایل اخلاقی را دربرگیرد. در هر حال، مسئله این است که در انسان زمینه ساز، چه اوصافی ضروری است یا اهمیت بیشتری دارد؟

در پاسخ به پرسش مطرح شده باید عنوان کرد که انسان از آن جهت که انسان است، دارای ارتباطات خاصی است. تبیین این تعاملات به عنوان چارچوب نظام اخلاقی، در آموزه‌های اسلامی بسیار مهم است. به دیگر سخن، اقتضای انسان بودن و امیال و نیازهای فطری‌اش، روابط ویژه‌ای است که می‌خواهد آن‌ها را به صورت مطلوب عملی سازد. این ارتباطات، شامل چهار رابطه با خدا، خویشتن، انسان‌ها و جهان هستی است که در صورت توجه و شکوفاسازی تمام آن‌ها، اخلاق و تربیت آدمی، نظامی مطلوب به خود می‌گیرد و انسان منتظر به کمال شایسته خود می‌رسد (جوادی آملی، ۱۳۹۱: ۵۵).

در این نظام اخلاقی، بُعد ارتباط با پروردگار که مقتضای فطرت آدمی است، نقشی محوری و مرکزی نسبت به سایر ارتباطات دارد. اساس این نوع روابط، شناخت خدا به عنوان رب یگانه انسان و پذیرش او به عنوان رب خویش و عمل‌آتن دادن به ربوبیت او و تن زدن از ربوبیت غیر است (باقری، ۱۳۹۰: ج ۱، ۶۱). این بدین معناست که معرفت و ایمان به خدا و صفات او و نیز پذیرش نقش او در خلق و امر و اداره نظام هستی، از جمله خود و انسان‌ها و پرستش خاضعانه و خاشعانه وی، فرد را به کمالش هدایت می‌کند. فلسفه نظام هستی مبتنی بر این است که همه جهان و آن چه از مواهب و نعمت‌های الهی در آن است برای انسان و کمال او، لباس هستی پوشیده‌اند و همچنین انسان از آن جهت که هدف آفرینش است و دارای عزت و ارزشی والاست - که ملائکه به حال او غبطه می‌خورند - از حقوق و تکالیف فردی و اجتماعی برخوردار است که نوع روابط با یکدیگر را تنظیم می‌کنند و سبک زندگی آدمیان را ترسیم می‌نمایند. بنابراین آدمی در تنظیم روابط خود با خویش، انسان‌ها و جهان، بر اساس اهداف عالی غایی و واسطه‌ای پروردگار تعالی می‌یابد (قدوسی نیا، ۱۳۸۹: ۱۳).

در توضیح بعد ارتباط انسان با خویشتن باید عنوان کرد که انسان به صورت فطری از بینش‌ها و گرایش‌هایی برخوردار است که لازمه ادامه حیات و سیر او به سوی کمال به شمار می‌آید. چگونگی بهره‌برداری و استفاده از این امور فطری، مشخص‌کننده مسیر حرکت وی به سوی کمال مطلوب یا سقوط و انحطاط او خواهد بود. روح انسان حقیقتی غیر مادی است که مانند هر موجود مجرد، سه بُعد علم و آگاهی، قدرت و محبت را دربر می‌گیرد. این علم و آگاهی - که به صورت ناخودآگاه در هر انسان وجود دارد -

در کنار گرایش‌های فطری او - که می‌توان از همه آن‌ها با عنوان گرایش فطری به سوی کمال مطلق و انزجار و بیزاری از نقص و کاستی نام برد - منبع و منشأ ارتباط انسان با خویشتن هستند (مساعد، منطقی، ۱۳۹۱: ۱۰۸). با توجه به قدرت انسان بر تشخیص، آگاهی، پیمودن مسیر، داشتن اختیار و آزادی در تفکر و عمل و وجود حب ذات در انسان، گرایش به خود در انسان و محبت به خویشتن سبب می‌شود علم و آگاهی ناخودآگاه او به خویشتن، به علم و آگاهی آگاهانه تبدیل شود. سپس در مرحله عمل با توجه به آگاهی‌ها، خود را برای رسیدن به خیر و کمال و قرب الهی، آن‌چنان که باید بسازد، به سلاح ایمان و تقوا مجهز شود و با فراهم آوردن عوامل سعادت و برطرف نمودن موانع و آفات، به سیر و سلوک خویش ادامه دهد تا خود را به عالی‌ترین مراحل آن برساند و از خود طبیعی به سوی خود انسانی و سپس به مرحله خود اعلا - که مظهري از ذات حق است - تغییر جهت دهد و خلیفه الله و مظهر اسماء و صفات الهی گردد (اعرافی و دیگران، ۱۳۸۶: ۷۲). به دیگر سخن، انسان با شناختن حقیقت خود و عظمت وجودی خویشتن، شوق تحصیل کمالات و تزکیه نفس از پلیدی‌ها در وجودش جوانه زده و رشد می‌کند و می‌کوشد نفس خود را از رذایل اخلاقی دور کند؛ زیرا به ارزش این گوهر گران بها و لطیفی که از دریای پهناور عالم ملکوت به دیار ملک و ماده آمده و به فرمان خداوند متعال، این بدن جسمانی را به خدمت گرفته است، پی می‌برد و با پی بردن به ارزش آن، همه دنیا و آنچه در آن است را در مقابلش کوچک و بی ارزش می‌یابد (کرملیان، حسینی، ۱۳۸۳: ۶۳).

دسته دیگری از جنبه‌های فطری آدمی - که به صورت گرایش و توانمندی در هر فرد وجود دارد - گرایش و توانمندی ارتباط با دیگران است و از این رو «مدنی بالطبع» نامیده شده است. به فعلیت رساندن این توانمندی و عملیاتی ساختن این گرایش در همه مراحل زندگی و در چگونگی معاشرت آدمیان با یکدیگر، می‌تواند در تحولات تربیتی و ظهور توانمندی‌های بالقوه به صورت مطلوب و بالنده مؤثر باشد و حتی در درک بهتر خود و کشف ویژگی‌ها، توانمندی‌ها و ناتوانی‌های خود و دستیابی به تصویری درست و واقع بینانه از خود و ساخت شخصیتش به وی، نقشی بسیار مهم ایفا کند (شریفی، ۱۳۹۱: ۲۰۱). معیار مطلوبیت این نقش تربیتی، هماهنگ بودن این مناسبات با روابط فطری انسان با خداست که در لسان شرع و سیره معصومان علیهم‌السلام به عنوان رضای پروردگار مطرح است. این بدین معناست که هر نوع برقراری ارتباط با هر فردی، نقشی مثبت در تحولات مطلوب تربیتی انسان ندارد. ارتباط مثبت انسانی مانند رابطه محبتی، بڑی و احسانی با کسانی تأثیر تربیتی دارد که از انسان بودن، بیگانه نشده

باشند و حرمت انسان، خدا و ارزش‌های فطری را حفظ کرده باشند. برقراری چنین رابطه‌ای با آنان که با افراد بشری، خدای انسان و ارزش‌های انسانی، سرکینه و دشمنی دارند و به آن‌ها آسیب می‌زنند، بشر را از نظر تربیتی به سقوط می‌کشاند و مصداق‌های «أُولَئِكَ كَالْأَنْعَامِ بَلْ هُمْ أَضَلُّ» می‌شوند و این، هدفی نیست که پروردگار، انسان را برای آن آفریده است. هدف مرضی خدا این است که انسان‌ها با پاسداری حرمت‌های سه‌گانه، به سعادت انسانی نایل گردند و در درجات کمالی بی‌نهایت خود را ارتقا دهند.

در توضیح چهارمین بُعد این نظام اخلاقی، چنین می‌توان توضیح داد که آدمی در زندگی با دنیای اطراف خود در ارتباط است. زمین و آسمان، کوه و دشت، جنگل و بیابان، دریا و خشکی، حیوانات و تمام جلوه‌ها و مظاهر ریز و درشت طبیعت، نمودی از قدرت و عظمت خالق و آفریننده هستی هستند و بردیدگاه انسان نسبت به زندگی اثری ژرف دارند. بنابراین رابطه انسان با هر موجود، بر اساس درک و آگاهی او نسبت به آن موجود است و اگر نسبت به موجودی درک و فهمی نداشته باشد، هیچ‌گاه به آن مایل نخواهد شد. علامه جعفری ره رابطه انسان با جهان هستی را در سه اصل بیان کرده است: شناخت این جهان تا عالی‌ترین حد ممکن، جدی گرفتن قوانین تکوینی جهان و احساس ملکوتی نسبت به این جهان که یکی از نتایج مهم جدی گرفتن آن است (جعفری، ۱۳۷۶: ۳۵۰-۳۵۴). با این احساس است که احساس تکلیف در درون آدمی می‌جوشد و از بیهوده‌گرایی و بی‌هدفی در این زندگانی نجات پیدا می‌کند. رابطه انسان با جهان، صرفاً رابطه‌ای حسی و تجربی نیست، بلکه رابطه‌ای عقلانی مهم‌ترین و باارزش‌ترین رابطه است. کسانی که با تکیه بر حس و تجربه می‌خواهند حقیقت انسان و جهان را بفهمند، ثمره‌ای جز انکار و نادیده گرفتن خود و جهان و آفریننده آن‌ها نخواهد داشت (محمدی تمنایی، ۱۳۸۸: ۲۱). رابطه انسان با جهان دربردارنده وابستگی خالص ارادی انسان به خدا و تمام حقایق هستی است و ایجاد چنین رابطه‌ای وابسته به کیفیت ایمان، اعتقاد و چگونگی روایتی است که با مراتب وجودی خود با اجتماع، طبیعت و از همه مهم‌تر با خداوند دارد. اگر این روابط روی موازین عقل و دین باشد، رابطه صحیح بوده و ثمره خواهد داشت؛ در غیر این صورت، رابطه خارج از جایگاه مناسب بوده و ثمره و نتیجه منفی و بدبختی را به همراه دارد (موسوی لاری، ۱۳۸۶: ۵۷).

هر یک از ابعاد نظام اخلاقی مذکور را می‌توان در سه سطح شناختی،^۱ عاطفی^۲ و عملکردی

1. Cognitive
2. Emotional

(روانی حرکتی)^۱ بررسی کرد. بدین صورت که سطح شناختی شامل صفاتی می‌شود که به دانش، فهم و مهارت‌های تفکر توجه می‌کند و با آن چه منتظر زمینه‌ساز ظهور باید بداند و بفهمد سروکار دارد. سطح عاطفی شامل آن دسته از صفات اخلاقی می‌گردد که به احساسات و عواطف نظیر علائق، نگرش‌ها، ارج نهادن و... مربوط می‌شود. این سطح بستری را فراهم می‌کند تا فرد با فهم آن ارزشمندی خود را درک و به مرور توانمندی‌های عاطفی مطلوبش در گرایش به خوبی‌ها به فعلیت برسد. سطح عملکردی به مهارت‌های حرکتی مربوط می‌شود و با حرکات ارادی و هدفدار انسان سروکار دارد (سیف، ۱۳۹۲: ۴۶۵ - ۴۴۹).

اخلاق صحیح، بدون شکوفایی این مناسبات در انسان امکان‌پذیر نیست. از این رو مطابق آموزه‌های اسلامی، همین ارتباطات چهارگانه و کشف روابط آن‌ها با یکدیگر است که اساس نظام اخلاقی را تشکیل می‌دهد. تمام تحولات رشدی که به تدریج در راستای اهداف عالی اخلاقی و هماهنگ با اهداف آفرینش در آدمی پدید می‌آید، از چهار جنبه یادشده بیرون نیست. در حقیقت پرورش این روابط چهارگانه به صورت مطلوب است که آدمی را به سبک زندگی مه‌دوی هدایت می‌کند و رشد و بالندگی سعادت‌مندان را در زندگی فردی، اجتماعی و زیست‌محیطی موجب می‌شود؛ انسان زندگی دنیا را مقدمه‌ای برای زندگی اخروی و حیات جاوید و حسن مآب قرار می‌دهد و هدف قرب و کمال مطلوب را برای خود فراهم می‌سازد (سجادی، ۱۳۸۸: ۹۱).

گفتنی است این تعاملات با یکدیگر پیوندی ناگسستنی دارند و باید به صورت همه‌جانبه در افراد رشد یابند و می‌توان گفت روابط صحیح در یک بعد بدون دیگری، رابطه‌ای نیست که رغبت فطری به آن است و به دیگرسخن، پیوندی میان این مناسبات وجود دارد که تحقق برخی از این روابط، حتماً به تحقق روابط دیگر می‌انجامد و بدون آن‌ها این رابطه عملیاتی نمی‌شود. چنین آموزه‌هایی حاکی از آن‌اند که این تعاملات در نظام اخلاقی و تربیتی، به هم تنیده در نظر گرفته شده‌اند و این بدین معناست که در عملیاتی ساختن هر دسته از این مناسبات چهارگانه باید از دسته‌های دیگر نیز کمک گرفت و آن‌ها را نیز شکوفا ساخت و به رشد رساند تا اخلاق مطلوب تحقق یابد.

در بررسی پیشینه پژوهش مشخص شد پژوهش‌های فراوانی به این موضوع نپرداخته‌اند؛ اما به عنوان شاهد به برخی از آن‌ها اشاره می‌شود:

1. Psychomotor

امینی و ماشاء‌اللهی نژاد (۱۳۹۲) در پژوهشی با عنوان «تأملی بر جایگاه و چگونگی توجه به پرورش معنویت در دانشگاه‌ها و مراکز آموزش عالی» تصریح می‌کنند که توجه جدی و علمی به تربیت اخلاقی دانشجویان و ایجاد و رشد صفات و سجایای اخلاقی - مانند همدلی، نوع دوستی، ایثار و فداکاری و مجاهدت در راه خدا - در آن‌ها از طریق محتوای کتاب‌های درسی دانشگاهی به عنوان یکی از زمینه‌های اصلی بروز و تجلی معنویت به شمار می‌آید.

نتایج پژوهش جعفری هرندی و نجفی (۱۳۹۲) که با عنوان «بررسی میزان توجه به مؤلفه‌های مهدویت در محتوای برنامه درسی دوره متوسطه ایران» انجام پذیرفته، حاکی از آن است که در مجموع ۲۵۵۱ مرتبه به محورهای مؤلفه‌های مفهومی مرتبط با مهدویت توجه شده که میزان آن در کتاب‌های دین و زندگی، ادبیات فارسی، مطالعات اجتماعی و تاریخ انقلاب اسلامی دوره متوسطه به ترتیب ۱۲۴۹، ۷۸۵، ۳۲۵ و ۱۹۲ مرتبه است.

همچنین جعفری هرندی (۱۳۹۱) در مطالعه‌ای دیگر که با عنوان «تحلیل محتوای کتاب‌های درسی دوره ابتدایی به لحاظ میزان توجه به مباحث مهدویت» انجام داده است به این یافته نایل آمده که کتاب‌های فارسی (با ۲۶۳ مورد) نسبت به کتاب‌های هدیه‌های آسمانی (با ۲۵۲ مورد) و تعلیمات اجتماعی (با ۹۲ مورد) توجه بیشتری را به مفاهیم مرتبط با مهدویت و محورهای مؤلفه‌های مفهومی آن داشته‌اند.

صمیمی (۱۳۹۰) در پژوهشی با عنوان «مهدویت و تربیت: عرصه‌های تأثیرگذاری اعتماد به مهدویت در اصلاح فرد از دیدگاه قرآن و حدیث»، مهدویت را صرفاً مقوله‌ای اعتقادی نمی‌داند، بلکه آن را مفهومی آموزشی، تربیتی و اخلاقی می‌انگارد که آثار و نتایج ویژه خود را در قالب ابعاد فکری (رهایی از جهل و نادانی)، عاطفی (تسکین و آرامش روانی، امید به آینده، تحرک و پویایی، صبر و مقاومت در برابر مشکلات و آرمان‌خواهی)، اخلاقی (پارسایی، نظارت امام بر اعمال انسان و آمادگی مداوم فرد) و عملی (دین‌داری، روحیه ظلم‌ستیزی، امر به معروف و نهی از منکر) نشان می‌دهد.

حسین‌زاده و همکاران (۱۳۸۸) در پژوهشی با عنوان «بررسی باور به مهدویت در میان جوانان پانزده تا ۲۹ ساله تهرانی»، به این نکته اشاره می‌کنند که تمنای ظهور امام زمان عجله از صمیم قلب و تلاش برای رسیدن به آن، در زمینه شناختی و قلبی چنین می‌طلبد که منتظران حقیقی و حامیان مهدویت تصویر ظهور را در برابر دیدگان خود داشته و از دل و جان آن را جسته و برای تحقق آن تلاش می‌کنند و این مهم را در رفتار خود با کسب آگاهی و شناخت

بیشتر از امام نشان می دهند.

بیاری (۱۳۸۷) در مقاله‌ای با عنوان «بررسی آسیب‌های مهدویت»، ضمن معرفی آسیب‌ها و تهدیدهای مهدویت‌گرایی، بیان می‌دارد که اعتقاد به مهدویت از اصیل‌ترین باورهای شیعیان بوده که باید در رفتار و سلوک عملی آن‌ها تجلی یابد.

میرلوحی (۱۳۸۷) در پژوهش خود با نام «اهمیت تربیتی سکوت» چنین توصیف می‌کند که تلاش برای شکوفایی و پرورش قابلیت‌ها و ظرفیت‌های اخلاقی و معنوی دانشجویان یکی از مهم‌ترین زمینه‌ها و شاخص‌های حرکت نظام دانشگاهی هر جامعه در مسیر تحقق هدف اصلی خود - که همانا رشد و تربیت انسان فرهیخته و کامل است - به شمار می‌آید؛ ولی عملاً در برنامه‌های درسی ایران فضای مناسبی برای دریافت‌های شهودی و اخلاقی و انجام تفکر وجود ندارد و به همین دلیل محتویات آموزشی موجود که بیشتر از بار احساسی و عاطفی تهی هستند، تأثیر مثبت تربیتی مورد انتظار را بر دانشجویان ایرانی نمی‌گذارند.

یافته‌های مرزوقی (۱۳۸۷) در پژوهشی با عنوان «سیمای مهدویت در برنامه‌های آموزشی مدارس»، نشانگر آن است که توجه نظام‌مند و برنامه‌ریزی شده‌ای در حوزه هدف‌گذاری و تدوین محتوا برای ترویج تفکر مهدویت، در منابع درسی دوره ابتدایی وجود ندارد.

صالحی (۱۳۸۶) در پژوهشی با نام «مهدویت و اصول نظام تربیتی اسلام» اهداف نظام تربیتی مهدویت را بر اساس آیات و روایات به چهار بخش کلی اهداف تربیتی مهدویت در وظایف انسان نسبت به خداوند، خویشان، دیگران و طبیعت دسته‌بندی کرده است.

پهلوان (۱۳۸۵) در پژوهش خود - «بایسته‌های پژوهشی در مسئله مهدویت» - یکی از مهم‌ترین الزامات در زمینه مهدویت را برنامه‌ریزی صحیح و شناخت فرصت‌ها، تهدیدها، امکانات و چالش‌هایی می‌داند که ملازم با اعتقاد به این اندیشه هستند تا در پرتو آن بسترهای لازم برای تربیت نسل مهدوی پدید آید.

از دیدگاه کربن (۱۳۸۲) آموزه مهدویت در عالم تشیع، در اعتقاد به ولایت فقیه و امامت ریشه دارد و دور ولایت، دوری است که پس از دور نبوی در عالم تشیع آغاز گردیده و همچنان تا پایان تاریخ ادامه می‌یابد. بنابراین اندیشه مهدویت، عنصر اصلی فکر شیعه است که این مذهب را از مذاهب دیگر متمایز ساخته و باعث پویایی آن شده است.

بختیار نصرآبادی و نوروزی (۱۳۸۲) در کتاب خود - که راهبردهای جدید آموزشی در هزاره سوم نام دارد - به این نکته اشاره کرده‌اند که در همه نظام‌های آموزشی^۱ و برنامه‌های درسی^۲ کشورهای مختلف، رشد و پرورش انسان کامل همواره به عنوان یک آرمان یا غایت تربیتی^۳ مطرح و مورد تأکید است.

مسعودی خراسانی (۱۳۷۴) در پژوهشی با نام «مهدویت و مدینه فاضله» تلاش می‌کند نسبت و پیوند مهدویت را با مدینه فاضله مشخص و تصریح نماید. از دیدگاه وی، با استناد به مراجع و منابع دینی، مدینه فاضله اسلامی در عصر ظهور، با برخورداری از ویژگی‌هایی همچون عدل، رفاه، امنیت، تربیت، علم به مثابه یک آرمان شهر اسلامی است که در آن بروحدت و یگانگی دین و آخرت تأکید می‌شود. به علاوه در چنین شهری انسان به عنوان یک واحد حقیقی از برنامه منسجم برای تکامل خود برخوردار است.

از دیدگاه تیسدل^۴ (۲۰۰۳) معنویات اخلاقی، بخشی اساسی از تجربه انسانی است که توجه به آن برای درک چگونگی رشد و تحول فرهنگی و اخلاقی انسان در طول زمان بسیار مهم است.

مک دونالد^۵ (۲۰۰۲) خاطرنشان می‌کند در سال‌های اخیر، مقوله روحانیت و اخلاق در نظام‌های آموزشی به عنوان جنبه یا ویژگی اصلی انسان - که دارای ارتباط معنوی با بهبود و سلامت فردی وی است - بسیار مورد توجه قرار دارد.

از نظر ژیرو^۶ (۱۹۹۲) و آیزنر^۷ (۱۹۷۹) نیز مراکز آموزشی باید به پرورش و رشد نگرش‌ها، گرایش‌ها و مهارت‌های اخلاقی پردازد که نسل نو را قادر ساخته تا جامعه‌ای بهتر ایجاد کنند.

به هر حال، مجموعه مطالب و مستندات یادشده، نشان دهنده جایگاه و اهمیت صفات و رفتارهای اخلاقی زمینه‌ساز ظهور در ابعاد الهی، فردی، اجتماعی و زیست‌محیطی است. بدیهی است متناسب با این جایگاه، نظام آموزش عالی کشور باید تلاش و فعالیت‌های منظم و سازمان یافته خود را در راستای آموزش، انتقال و درونی ساختن اندیشه مهدویت و آموزه‌های اخلاقی مربوط به آن در دانشجویان طراح و اجرا کند. در نظام‌های آموزشی دنیا از کتاب

-
1. Educational systems
 2. Curricula
 3. Educational aim
 4. Tisdell
 5. Macdonald
 6. Giroux
 7. Eisner

درسی به عنوان رایج‌ترین و متداول‌ترین ابزار برای تحقق اهداف مختلف استفاده می‌شود؛ به‌ویژه در نظام‌های آموزشی متمرکز، از جمله ایران، کتاب درسی اولین، عمومی‌ترین و پرمصرف‌ترین ابزار کار استاد و اغلب تنها عامل منتقل‌کننده هدف‌ها و برنامه‌ها به محیط کار است. از این رو آن‌چه به عنوان متن درسی به دانشگاه وارد می‌شود، باید تصویری صادق و کامل از آرمان‌ها و مقاصد تربیتی - به‌ویژه مهدویت - باشد (معیری، ۱۳۸۸: ۱۴۴). بر این اساس در نظام آموزش عالی کشور ما کتاب درسی می‌تواند به عنوان رسانه یا ابزار اصلی آموزش و انتقال آموزه‌های مهدوی به یادگیرندگان مورد توجه قرار گیرد. این پژوهش تلاش کرده است از طریق تحلیل محتوای کتاب‌های درسی عمومی دانشگاهی ایران میزان توجه این کتاب‌ها را به ابعاد، سطوح و مؤلفه‌های صفات و رفتارهای اخلاقی زمینه‌ساز ظهور امام مهدی عج بررسی و مستندسازی نماید.

روش پژوهش

با توجه به تحلیل کمی، عینی و نظام دار کتاب‌های درسی در زمینه توجه به صفات و رفتارهای اخلاقی زمینه‌ساز ظهور و همچنین ابزار مورد استفاده، روش پژوهش توصیفی و از نوع تحلیل محتواست. تحلیل محتوا به عنوان یکی از رایج‌ترین فنون جمع‌آوری اطلاعات، درباره آن دسته از مسائل پژوهشی به کار برده می‌شود که می‌توان مستقیماً با توصیف ویژگی‌های مورد نظر بدان مسائل پاسخی داد (باردن، ۱۳۷۴). واحد ثبت در این تحقیق، مضمون است. واحد ثبت به بخش معنادار و قابل رمزگذاری محتوا اطلاق می‌شود. روش شمارش نیز فراوانی است. مقوله‌بندی و تعیین شاخص‌ها در این تحقیق با روش جعبه‌ای است؛ یعنی طبقات (مقوله‌ها) پیش از اجرای تحقیق تعیین می‌شوند و به همین دلیل به آن، روش از پیش تعیین شده نیز می‌گویند (نوریان، ۱۳۸۷: ۶۵).

جامعه آماری، نمونه و روش نمونه‌گیری

جامعه آماری این پژوهش، کتاب‌های درسی عمومی دانشگاهی را دربر می‌گیرد که در سال ۱۳۹۳ در قالب ۲۰ واحد درسی برای دانشجویان دوره کارشناسی ارائه شده است. با توجه به ماهیت موضوع پژوهش از میان آن‌ها چهار عنوان کتاب درسی *آیین زندگی: اخلاق کاربردی* (شریفی، ۱۳۹۲)، *اخلاق اسلامی: مبانی و مفاهیم* (داوودی، ۱۳۹۱)،

1. Bardin

اخلاق خانواده (جمعی از نویسندگان، ۱۳۹۱) و **اخلاق اسلامی** (دیلمی، آذربایجانی، ۱۳۹۰) با توجه به انطباق با منطق تحلیلی پژوهش در نمونه قرار گرفته‌اند؛ از این رو نمونه‌گیری به روش هدفمند صورت گرفته است. بنابر مصاحبه‌های تخصصی صورت گرفته از اساتید و مدرسان اخلاق اسلامی دانشگاه‌های مختلف کشور موضوع و محتوای این کتاب‌ها به گونه‌ای است که انتظار می‌رود به صفات و رفتارهای اخلاقی زمینه‌ساز ظهور پرداخته باشند.

ابزار اندازه‌گیری

ابزار گردآوری داده‌ها، فهرست‌های واری (چک لیست) تحلیل محتوای کتاب‌های درسی محقق ساخته بوده که به منظور ساخت آن، ابتدا نتایج پژوهش‌های پیشین درباره اخلاق و سبک زندگی زمینه‌ساز ظهور و همچنین متون مطرح و موجود در حیطه صفات و رفتارهای اخلاقی منتظران حقیقی همچون جلد ۱۳ و ۵۲ **بحار الانوار** (مجلسی، ۱۴۰۳)، **چهره‌های درخشان چهارده معصوم** (حسینی دشتی، ۱۳۸۴)، **الغیة** (نعمانی، ۱۳۷۶)، **میزان الحکمة** (محمدی ری شهری، ۱۳۷۹)، **امالی** (طوسی، ۱۴۱۴)، **احتجاج** (طبرسی، ۱۴۱۶)، **تهذیب الاخلاق** (ابن مسکویه، ۱۳۸۱)، **منتخب الأثر فی امام الثانی عشر** (صافی گلپایگانی، ۱۳۷۸)، **المحجة البيضاء فی تهذیب الاحیاء** (فیض کاشانی، ۱۳۷۲)، **الناصب فی احوال الامام الغائب** (یزدی حائری، ۱۴۲۲)، **جلد اول کمال الدین و تمام النعمة** (صدوق، ۱۳۸۰)، **جلد دوم معادن الحکمة** (کاشانی، ۱۴۰۷) و **جلد اول و دوم اصول کافی** (کلینی، ۱۳۴۴) مطالعه و بررسی شده و در نهایت چارچوب مفهومی پژوهش در قالب چهار بعد، سه سطح و هشتاد مؤلفه - که در جدول شماره ۱ قابل مشاهده است، طراحی گردید.

جدول ۱. چارچوب مفهومی ابعاد و سطوح صفات و رفتارهای اخلاقی زمینه‌ساز ظهور

ابعاد / سطح	شناختی	عاطفی	عملکردی
ارتباط با خدا (الهی)	معرفت عمیق، یکتایی، خالقیت، ربوبیت، الوهیت، عدالت خدا	رضا و تسلیم، پذیرش احکام الهی، خشوع، ایمان، ثابت قدم بودن	تقوا، اخلاص، دعا، عبادت، پرداخت زکات، اطاعت، شکر نعمت
ارتباط با خود (فردی)	حقیقت‌جویی، شناخت خویش، شناخت توانمندی‌ها، شناخت وابستگی خود به خدا	احساس حضور در محضر امام، خود ارزشمندی، سعادت‌خواهی، شجاعت، آرامش	محاسبه نفس، خویش‌نظمی، رعایت نظم، خودسازی

ابعاد / سطح	شناختی	عاطفی	عملکردی
ارتباط با دیگران (اجتماعی)	شناخت امام، بصیرت، شناخت وظایف منتظر نسبت به امام، شناخت منتظران واقعی، شناخت ویژگی‌های اخلاقی امام، شناخت ویژگی‌های مدیریت و حکومت امام، شناخت زمینه‌های ظهور	همدلی، صبر بر هجران، دوستی با دوستان حضرت و دشمنی با دشمنان او، اشتیاق نسبت به دیدار آن حضرت در عصر غیبت، محبت، صله رحم، وحدت و همبستگی، ولایت‌پذیری، امید به آینده، الگوپذیری، حمایت از امام، احترام به امام	دعا، اطاعت از امام، عدالت، احسان، وفای به عهد، مهرورزی، معاشرت نیکو، هماهنگی بین گفتار و رفتار، امر به معروف و نهی از منکر، مجاهدت تا سرحد شهادت، یاری مستضعفان، انتظار فرج، موضع‌گیری در برابر بدعت‌ها، بخشش مال، از خود گذشتگی، دعوت دیگران به امام، معرفی امام و ویژگی‌های ایشان، خوش رفتاری، یاد حضرت
ارتباط با جهان هستی (زیست محیطی)	شناخت هستی، شناخت هدف‌مندی هستی، مخلوق بودن برای هستی، نعمت بودن طبیعت برای انسان، شناخت دین	مسئولیت‌پذیری نسبت به مخلوقات خدا، قدردانی از نعمت‌ها، عدم دل‌بستگی و وابستگی به دنیا	بهره‌مندی صحیح از طبیعت، کمک به آبادانی شهرها، عمران طبیعت

برای حصول اطمینان از وجود روایی،^۱ از روش روایی صوری، محتوایی و نظر متخصصان استفاده شده است؛ به این ترتیب که فرم اولیه تحلیل محتوا - که شامل همه مؤلفه‌های مفهومی مرتبط با صفات و رفتارهای اخلاقی زمینه‌ساز ظهور امام مهدی - بود - در اختیار گروهی از صاحب‌نظران برنامه‌ریزی درسی و متخصصان حوزه اخلاق و مهدویت برای تغییر و اصلاح قرار گرفت که پس از اعمال نظر آن‌ها چک‌لیست تحلیل محتوا در قالب چارچوب مفهومی مذکور تهیه شد.

برای تأمین اطمینان از وجود پایایی^۲ ابزار از روش ویلیام اسکات^۳ (۱۳۹۱) استفاده شده است. بدین صورت که فرم تحلیل محتوا در اختیار پنج نفر از صاحب‌نظران علوم تربیتی و برنامه‌ریزی درسی و استادانی که این درس را تدریس می‌کنند قرار گرفت و ضریب توافق آن‌ها

1. validity
2. reliability
3. William Scott

۹۸/۵ درصد به دست آمد.

$$C.R = \frac{\text{مقوله‌های مورد توافق}}{\text{کل مقوله‌ها}} \times 100$$

$$C.R = \frac{79 + 80 + 78 + 77 + 80}{5 \times 80} \times 100 = 98/5$$

روش‌های تجزیه و تحلیل داده‌ها

با توجه به روش انجام پژوهش و همچنین روش نمونه‌گیری هدفمند، تحلیل آماری داده‌های پژوهش در سطح توصیفی انجام شده و در این ارتباط از شاخص‌های گرایش مرکزی و پراکندگی چون فراوانی، درصد، میانگین، رتبه‌بندی و جداول و نمودارهای توصیفی استفاده شده است.

یافته‌های پژوهش

در این قسمت، نتایج بررسی سؤال‌های پژوهش به تفکیک در شش قسمت تشریح شده است:

نتایج سؤال اول پژوهش: در محتوای کتاب‌های درسی دانشگاهی آیین زندگی: اخلاق کاربردی، اخلاق اسلامی: مبانی و مفاهیم، اخلاق خانواده و اخلاق اسلامی به سطوح و مؤلفه‌های مفهومی مرتبط با صفات و رفتارهای اخلاقی زمینه‌ساز ظهور امام مهدی عج در بعد ارتباط با خدا (الهی) چقدر توجه شده است؟

بر اساس نتایج جدول‌های شماره ۲ و ۳، مجموع فراوانی مؤلفه‌های تحلیل شده مرتبط با صفات و رفتارهای اخلاقی زمینه‌ساز ظهور امام مهدی عج در بعد ارتباط با خدا (الهی) در کتاب‌های بررسی شده ۸۰۸ مورد است که ۲۹/۷ درصد از کل فراوانی‌های تحلیل شده را دربر می‌گیرد و از این میان کتاب اخلاق اسلامی با ۳۰۰ فراوانی، بیشترین و کتاب اخلاق خانواده با ۱۴۷ فراوانی، کمترین توجه را داشته‌اند.

از بین مؤلفه‌های مفهومی تحلیل شده نیز بیشترین توجه به مؤلفه‌های ایمان با ۹۹ فراوانی یا ۱۲/۳ درصد و عبادت با ۸۹ فراوانی یا ۱۱ درصد بوده و به مؤلفه‌های الوهیت با پنج فراوانی یا ۰/۶ درصد و پرداخت زکات با ۱۳ فراوانی یا ۱/۶ درصد کمتر توجه

شده است.

پراکندگی مؤلفه‌ها در بین سطوح مفهومی تحلیل شده نیز بدین صورت است که سطح شناختی با ۱۳۵ فراوانی یا ۱۵/۳ درصد، سطح عاطفی با ۲۵۵ فراوانی یا ۲۹/۱ درصد و سطح عملکردی با ۴۱۷ فراوانی یا ۴۷/۴ درصد به صفات و رفتارهای اخلاقی زمینه‌ساز ظهور پرداخته‌اند.

جدول ۲. نتایج تحلیل محتوای کتاب‌های درسی به لحاظ میزان توجه به مؤلفه‌های مفهومی مرتبط با صفات و رفتارهای اخلاقی زمینه‌ساز ظهور امام مهدی عج در بعد ارتباط با خدا (الهی)

درصد فراوانی	مجموع فراوانی	اخلاق اسلامی	اخلاق خانواده	اخلاق اسلامی: مبانی و مفاهیم	آیین زندگی: اخلاق کاربردی	مؤلفه	سطح	بعد
۴	۳۲	۱۱	۵	۸	۸	معرفت عمیق	شناختی	ارتباط با خدا (اعتقادی)
۱/۹	۱۵	۸	۲	۳	۲	یکتایی		
۲/۴	۱۹	۳	۹	۴	۳	خالقیت		
۳/۶	۲۹	۵	۷	۱۱	۶	ربوبیت		
۰/۶	۵	۲	۰	۲	۱	الوهیت		
۴/۸	۳۵	۱۶	۱	۹	۹	عدالت خدا	عاطفی	
۸/۴	۶۸	۲۲	۱۱	۲۲	۱۳	رضا و تسلیم		
۲/۶	۲۱	۹	۵	۴	۳	پذیرش احکام الهی		
۵/۹	۴۸	۱۹	۶	۱۳	۱۰	خشوع		
۱۲/۳	۹۹	۶۸	۱۸	۱۰	۳	ایمان		
۲/۵	۲۰	۸	۹	۲	۱	ثابت قدم بودن	عملکردی	
۹/۵	۷۷	۲۴	۱۰	۱۴	۲۹	تقوا		
۸/۴	۶۸	۱۲	۷	۴۱	۸	اخلاص		
۶/۳	۵۱	۱۵	۱۶	۳	۱۷	دعا		
۱۱	۸۹	۴۱	۱۵	۷	۲۶	عبادت		
۱/۶	۱۳	۲	۸	۰	۳	پرداخت زکات	مجموع	
۴/۳	۳۵	۷	۱۲	۴	۱۲	اطاعت		
۱۰/۴	۸۴	۲۸	۶	۳۵	۱۵	شکر نعمت		
۱۰۰	۸۰۸	۳۰۰	۱۴۷	۱۹۲	۱۶۹			

جدول ۳. نتایج تحلیل محتوای کتاب‌های درسی به لحاظ میزان توجه به سطوح مرتبط با صفات و رفتارهای اخلاقی زمینه‌ساز ظهور امام مهدی عج در بعد ارتباط با خدا (الهی)

درصد فراوانی	فراوانی	سطح	بعد
۱۵/۳	۱۳۵	شناختی	ارتباط با خدا (الهی)
۲۹/۱	۲۵۶	عاطفی	
۴۷/۴	۴۱۷	عملکردی	
۱۰۰	۸۰۸	مجموع	

نتایج سؤال دوم پژوهش: در محتوای کتاب‌های درسی دانشگاهی آیین زندگی: اخلاق کاربردی، اخلاق اسلامی: مبانی و مفاهیم، اخلاق خانواده و اخلاق اسلامی چقدر به سطوح و مؤلفه‌های مفهومی مرتبط با صفات و رفتارهای اخلاقی زمینه‌ساز ظهور امام مهدی عج در بعد ارتباط با خود (فردی) توجه شده است؟

بر اساس نتایج جدول‌های شماره ۳ و ۴، مجموع فراوانی مؤلفه‌های تحلیل شده مرتبط با صفات و رفتارهای اخلاقی زمینه‌ساز ظهور امام مهدی عج در بعد ارتباط با خود (فردی) در کتاب‌های بررسی شده ۴۶۸ مورد، برابر با ۱۷/۲ درصد از کل فراوانی‌های تحلیل شده است که از این میان کتاب اخلاق اسلامی با ۱۵۹ فراوانی، بیشترین و کتاب اخلاق اسلامی: مبانی و مفاهیم با ۸۴ فراوانی، کمترین توجه را داشته‌اند.

از بین مؤلفه‌های مفهومی تحلیل شده نیز بیشترین توجه به مؤلفه‌های خویشتن‌داری با ۷۰ فراوانی یا ۱۵ درصد و آرامش با ۵۹ فراوانی یا ۱۲/۶ درصد بوده و به مؤلفه‌های احساس حضور در محضر امام با ۳ فراوانی یا ۰/۶ درصد و رعایت نظم با ۸ فراوانی یا ۱/۷ درصد کمتر توجه شده است.

پراکندگی مؤلفه‌ها در بین سطوح مفهومی تحلیل شده نیز بدین صورت است که سطح شناختی با ۱۳۰ فراوانی یا ۲۷/۸ درصد، سطح عاطفی با ۱۷۲ فراوانی یا ۳۶/۸ درصد و سطح عملکردی با ۱۶۶ فراوانی یا ۳۵/۵ درصد به صفات و رفتارهای اخلاقی زمینه‌ساز ظهور پرداخته‌اند.

جدول ۳. نتایج تحلیل محتوای کتاب‌های درسی به لحاظ میزان توجه به مؤلفه‌های مفهومی مرتبط با صفات و رفتارهای اخلاقی زمینه‌ساز ظهور امام مهدی عج در بعد ارتباط با خود (فردی)

درصد فراوانی	مجموع فراوانی	اخلاق اسلامی	اخلاق خانواده	اخلاق اسلامی: مبانی و مفاهیم	آیین زندگی: اخلاق کاربردی	مؤلفه	سطح	بعد
۷/۷	۳۶	۹	۳	۸	۱۶	حقیقت جویی	شناختی	ارتباط با خود (اعتقادی)
۷/۵	۳۵	۷	۳	۱۲	۱۳	شناخت خویش		
۶/۸	۳۲	۶	۴	۵	۱۷	شناخت توانمندی‌ها		
۵/۸	۲۷	۱۰	۲	۴	۱۱	شناخت وابستگی خود به خدا		
۰/۶	۳	۰	۱	۰	۲	احساس حضور در محضر امام	عاطفی	
۱۰/۹	۵۱	۱۸	۱۵	۲	۱۶	خود ارزشمندی		
۷/۱	۳۳	۱۲	۷	۶	۸	سعادت خواهی		
۵/۶	۲۶	۸	۱	۲	۱۵	شجاعت		
۱۲/۶	۵۹	۱۹	۲۱	۷	۱۲	آرامش	عملکردی	
۹/۶	۴۵	۲۳	۷	۱۰	۵	محاسبه نفس		
۱۵	۷۰	۳۶	۱۸	۹	۷	خویشتر داری		
۱/۷	۸	۲	۲	۱	۳	رعایت نظم		
۹/۲	۴۳	۹	۶	۱۸	۱۰	خودسازی		
۱۰۰	۴۶۸	۱۵۹	۹۰	۸۴	۱۳۵	مجموع		

جدول ۴. نتایج تحلیل محتوای کتاب‌های درسی به لحاظ میزان توجه به سطوح مرتبط با صفات و رفتارهای اخلاقی زمینه‌ساز ظهور امام مهدی عج در بعد ارتباط با خود (فردی)

درصد فراوانی	فراوانی	سطح	بعد
۲۷/۸	۱۳۰	شناختی	ارتباط با خود (فردی)
۳۶/۸	۱۷۲	عاطفی	
۳۵/۵	۱۶۶	عملکردی	
۱۰۰	۴۶۸	مجموع	

نتایج سؤال سوم پژوهش: در محتوای کتاب‌های درسی دانشگاهی آیین زندگی: اخلاق کاربردی، اخلاق اسلامی: مبانی و مفاهیم، اخلاق خانواده و اخلاق اسلامی به چه میزان به سطوح و مؤلفه‌های مفهومی مرتبط با صفات و رفتارهای اخلاقی زمینه‌ساز ظهور امام مهدی عج در بعد ارتباط با دیگران (اجتماعی) توجه شده است؟

بر اساس نتایج جدول‌های شماره ۴ و ۵، مجموع فراوانی مؤلفه‌های تحلیل شده مرتبط با صفات و رفتارهای اخلاقی زمینه‌ساز ظهور امام مهدی در بعد ارتباط با دیگران (اجتماعی) در کتاب‌های بررسی شده ۱۱۳۴ مورد، برابر با ۴۱/۷ درصد از کل فراوانی‌های تحلیل شده است که از این میان کتاب *اخلاق اسلامی* با ۳۴۶ فراوانی، بیشترین و کتاب *اخلاق خانواده* با ۱۹۱ فراوانی، کمترین توجه را داشته‌اند. از بین مؤلفه‌های مفهومی تحلیل شده نیز بیشترین توجه به مؤلفه‌های محبت با ۱۴۱ فراوانی یا ۱۲/۴ درصد و امر به معروف و نهی از منکر با ۸۸ فراوانی یا ۷/۸ درصد بوده و به مؤلفه‌های انتظار فرج با یک فراوانی یا ۰/۱ درصد و اشتیاق نسبت به دیدار آن حضرت در عصر غیبت، دعوت دیگران به امام و معرفی امام و ویژگی‌های ایشان با ۲ فراوانی یا ۰/۲ درصد کمتر توجه شده است. پراکندگی مؤلفه‌ها در بین سطوح مفهومی تحلیل شده نیز بدین صورت است که سطح شناختی با ۹۷ فراوانی یا ۸/۶ درصد، سطح عاطفی با ۴۶۰ فراوانی یا ۳۸/۸ درصد و سطح عملکردی با ۵۹۷ فراوانی یا ۵۲/۶ درصد به صفات و رفتارهای اخلاقی زمینه‌ساز ظهور پرداخته‌اند.

جدول ۴. نتایج تحلیل محتوای کتاب‌های درسی به لحاظ میزان توجه به مؤلفه‌های مفهومی مرتبط با صفات و رفتارهای اخلاقی زمینه‌ساز ظهور امام مهدی در بعد ارتباط با دیگران (اجتماعی)

درصد فراوانی	مجموع فراوانی	اخلاق اسلامی	اخلاق خانواده	اخلاق اسلامی: مبانی و مفاهیم	آیین زندگی: اخلاق کاربردی	مؤلفه	سطح	
							شناختی	بعد
۰/۹	۱۰	۲	۱	۴	۴	شناخت امام	شناختی	ارتباط با دیگران (اعتقادی)
۱/۹	۲۱	۱۱	۲	۲	۶	بصیرت		
۰/۶	۷	۲	۲	۳	۰	شناخت وظایف منتظر نسبت به امام		
۱	۱۱	۲	۵	۴	۰	شناخت منتظران واقعی		
۰/۴	۴	۰	۰	۲	۲	شناخت ویژگی‌های اخلاقی امام		
۳	۳۴	۲	۲	۰	۳۰	شناخت ویژگی‌های مدیریت و حکومت امام		
۰/۹	۱۰	۶	۰	۰	۴	شناخت زمینه‌های ظهور		

درصد فراوانی	مجموع فراوانی	اخلاق اسلامی	اخلاق خانواده	اخلاق اسلامی: مبانی و مفاهیم	آیین زندگی: اخلاق کاربردی	مؤلفه	سطح	بعد
							عاطفی	عملکردی
۲/۷	۳۱	۸	۵	۱۳	۵	همدلی	عاطفی	
۶/۵	۷۴	۲۷	۵	۳۱	۱۱	صبر بر هجران		
۱/۱	۱۲	۸	۰	۲	۲	دوستی با دوستان حضرت و دشمنی با دشمنانش		
۰/۲	۲	۲	۰	۰	۰	اشتیاق نسبت به دیدار آن حضرت در عصر غیبت		
۱۲/۴	۱۴۱	۷۸	۱۳	۲۲	۲۸	محبت		
۱/۲	۱۴	۲	۵	۲	۵	صله رحم		
۰/۷	۸	۳	۲	۱	۲	وحدت و همبستگی		
۱/۳	۱۵	۵	۲	۲	۶	ولایت پذیری		
۵/۳	۶۰	۳۵	۴	۱۲	۹	امید به آینده		
۳/۴	۳۸	۹	۰	۵	۲۴	الگوپذیری		
۰/۴	۴	۰	۱	۳	۰	حمایت از امام		
۳/۶	۴۱	۱	۱۷	۱۸	۵	احترام به امام		
۲/۳	۲۶	۱۶	۵	۱	۴	دعا		
۰/۳	۳	۱	۱	۰	۱	اطاعت از امام		
۴/۵	۵۱	۱۸	۵	۱۷	۱۱	عدالت		
۴/۸	۵۴	۵	۱۰	۳۰	۹	احسان		
۱/۷	۱۹	۴	۷	۱	۷	وفای به عهد		
۳/۵	۴۰	۸	۹	۱۶	۷	مهرورزی		
۵/۶	۶۳	۱۱	۲۷	۳	۲۲	معاشرت نیکو		
۲/۴	۲۷	۷	۳	۱۱	۶	هماهنگی بین گفتار و رفتار		
۷/۸	۸۸	۱۷	۶	۳۳	۳۲	امر به معروف و نهی از منکر		
۲/۷	۳۱	۹	۲	۱۲	۸	مجاهدت تا سرحد شهادت		
۴/۱	۴۷	۱۰	۱۲	۱۹	۶	یاری مستضعفان		
۰/۱	۱	۱	۰	۰	۰	انتظار فرج		
۱/۱	۱۲	۳	۵	۱	۳	موضع‌گیری در برابر بدعت‌ها		
۳/۹	۴۴	۱۲	۳	۲۴	۵	بخشش مال		
۲/۳	۲۶	۷	۷	۹	۳	از خودگذشتگی		
۰/۲	۲	۱	۰	۰	۱	دعوت دیگران به امام		
۰/۲	۲	۰	۰	۰	۲	معرفی امام و ویژگی‌های ایشان		
۵/۱	۵۸	۱۳	۲۳	۸	۱۴	خوش رفتاری		
۰/۳	۳	۰	۰	۲	۱	یاد حضرت		
۱۰۰	۱۱۳۴	۳۴۶	۱۹۱	۳۱۲	۲۸۵	مجموع		

جدول ۵. نتایج تحلیل محتوای کتاب‌های درسی به لحاظ میزان توجه به سطوح مرتبط با صفات و رفتارهای اخلاقی زمینه‌ساز ظهور امام مهدی عج در بعد ارتباط با دیگران (اجتماعی)

درصد فراوانی	فراوانی	سطح	بعد
۸/۶	۹۷	شناختی	ارتباط با دیگران (اجتماعی)
۳۸/۸	۴۴۰	عاطفی	
۵۲/۶	۵۹۷	عملکردی	
۱۰۰	۱۱۳۴	مجموع	

نتایج سؤال چهارم پژوهش: در محتوای کتاب‌های درسی دانشگاهی آیین زندگی: اخلاق کاربردی، اخلاق اسلامی: مبانی و مفاهیم، اخلاق خانواده و اخلاق اسلامی چقدر به سطوح و مؤلفه‌های مفهومی مرتبط با صفات و رفتارهای اخلاقی زمینه‌ساز ظهور امام مهدی عج در بعد ارتباط با جهان هستی (زیست‌محیطی) توجه شده است؟

بر اساس نتایج جدول‌های شماره ۶ و ۷، مجموع فراوانی مؤلفه‌های تحلیل شده مرتبط با صفات و رفتارهای اخلاقی زمینه‌ساز ظهور امام مهدی عج در بعد ارتباط با جهان هستی (اجتماعی) در کتاب‌های بررسی شده ۳۱۰ مورد، برابر با ۱۱/۴ درصد از کل فراوانی‌های تحلیل شده است که از میان کتاب *اخلاق اسلامی* با ۱۲۴ فراوانی، بیشترین و کتاب *اخلاق خانواده* با ۳۵ فراوانی، کمترین توجه را داشته‌اند.

از بین مؤلفه‌های مفهومی تحلیل شده نیز بیشترین توجه به مؤلفه‌های بهره‌مندی صحیح از طبیعت با ۶۲ فراوانی یا ۲۰ درصد و عدم دلبستگی و وابستگی به دنیا با ۴۳ فراوانی یا ۱۳/۹ درصد بوده و به مؤلفه شناخت دین با ۱۱ فراوانی یا ۳/۵ درصد کمتر توجه شده است.

پراکندگی مؤلفه‌ها در بین سطوح مفهومی تحلیل شده نیز بدین صورت است که سطح شناختی با ۱۱۰ فراوانی یا ۳۵/۵ درصد، سطح عاطفی با ۹۸ فراوانی یا ۳۱/۶ درصد و سطح عملکردی با ۱۰۲ فراوانی یا ۳۲/۹ درصد به صفات و رفتارهای اخلاقی زمینه‌ساز ظهور پرداخته‌اند.

جدول ۶. نتایج تحلیل محتوای کتاب‌های درسی به لحاظ میزان توجه به مؤلفه‌های مفهومی مرتبط با صفات و رفتارهای اخلاقی زمینه‌ساز ظهور امام مهدی عج در بعد ارتباط با جهان هستی (زیست محیطی)

درصد فراوانی	مجموع فراوانی	اخلاق اسلامی	اخلاق خانواده	اخلاق اسلامی: مبانی و مفاهیم	آیین زندگی: اخلاق کاربردی	مؤلفه	سطح	بعد
۷/۱	۲۲	۱۲	۱	۵	۴	شناخت هستی	شناختی	ارتباط با جهان هستی (اعتقادی)
۸/۴	۲۶	۷	۳	۱۴	۲	شناخت هدفمندی هستی		
۶/۱	۱۹	۶	۸	۲	۳	مخلوق بودن برای هستی		
۱۰/۳	۳۲	۱۲	۳	۷	۱۰	نعمت بودن طبیعت برای انسان		
۳/۵	۱۱	۳	۰	۶	۲	شناخت دین	عاطفی	
۹/۷	۳۰	۱۵	۱	۳	۱۱	مسئولیت پذیری نسبت به مخلوقات خدا		
۸/۱	۲۵	۱۰	۰	۲	۱۳	قدردانی از نعمت‌ها	عملکردی	
۱۳/۹	۴۳	۳۱	۶	۱	۵	عدم دل‌بستگی و وابستگی به دنیا		
۲۰	۶۲	۲۰	۱	۲۶	۱۵	بهره‌مندی صحیح از طبیعت		
۶/۸	۲۱	۳	۶	۵	۷	کمک به آبادانی شهرها	مجموع	
۶/۱	۱۹	۵	۶	۲	۶	عمران طبیعت		
۱۰۰	۳۱۰	۱۲۴	۳۵	۷۳	۷۸			

جدول ۷. نتایج تحلیل محتوای کتاب‌های درسی به لحاظ میزان توجه به سطوح مرتبط با صفات و رفتارهای اخلاقی زمینه‌ساز ظهور امام مهدی عج در بعد ارتباط با جهان هستی (زیست محیطی)

درصد فراوانی	فراوانی	سطح	بعد
۳۵/۵	۱۱۰	شناختی	ارتباط با جهان هستی (زیست محیطی)
۳۱/۶	۹۸	عاطفی	
۳۲/۹	۱۰۲	عملکردی	
۱۰۰	۳۱۰	مجموع	

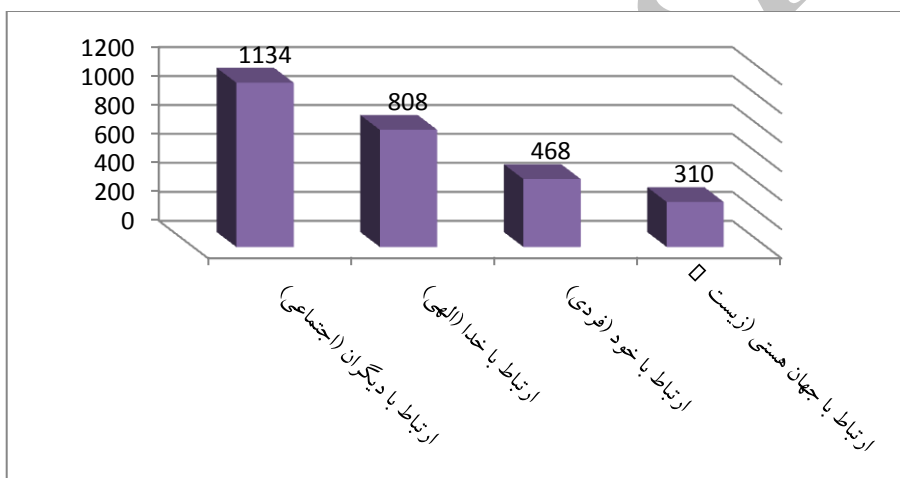
نتایج سؤال پنجم پژوهش: رتبه‌بندی محتوای کتاب‌های درسی دانشگاهی به ابعاد مفهومی چهارگانه (ارتباط با خدا، خود، دیگران و جهان هستی) مرتبط با صفات و رفتارهای اخلاقی زمینه‌ساز ظهور امام مهدی عج چگونه است؟

بر اساس نتایج جدول شماره ۸ و نمودار شماره ۱، در بین ابعاد مورد بررسی، بعد ارتباط با دیگران (اجتماعی) با ۱۱۳۴ فراوانی و ۴۱/۷ درصد رتبه اول، ارتباط با خدا (الهی) با ۸۰۸ فراوانی و ۲۹/۷ درصد رتبه دوم، ارتباط با خود (فردی) با ۴۶۸ فراوانی و ۱۷/۲ درصد رتبه

سوم و ارتباط با جهان هستی (زیست محیطی) با ۳۱۰ فراوانی و ۱۱/۴ درصد رتبه چهارم را داراست.

جدول ۸. نتایج تحلیل محتوای کتاب‌های درسی به لحاظ میزان توجه به ابعاد مفهومی چهارگانه مرتبط با صفات و رفتارهای اخلاقی زمینه‌ساز ظهور امام مهدی عج

رتبه میزان توجه	درصد فراوانی	فراوانی	بعد
دوم	۲۹/۷	۸۰۸	ارتباط با خدا (الهی)
سوم	۱۷/۲	۴۶۸	ارتباط با خود (فردی)
اول	۴۱/۷	۱۱۳۴	ارتباط با دیگران (اجتماعی)
چهارم	۱۱/۴	۳۱۰	ارتباط با جهان هستی (زیست محیطی)
****	۱۰۰	۲۷۲۰	مجموع

نمودار ۱. رتبه‌بندی میزان توجه کتاب‌های درسی به لحاظ میزان توجه به ابعاد مفهومی چهارگانه مرتبط با صفات و رفتارهای اخلاقی زمینه‌ساز ظهور امام مهدی عج

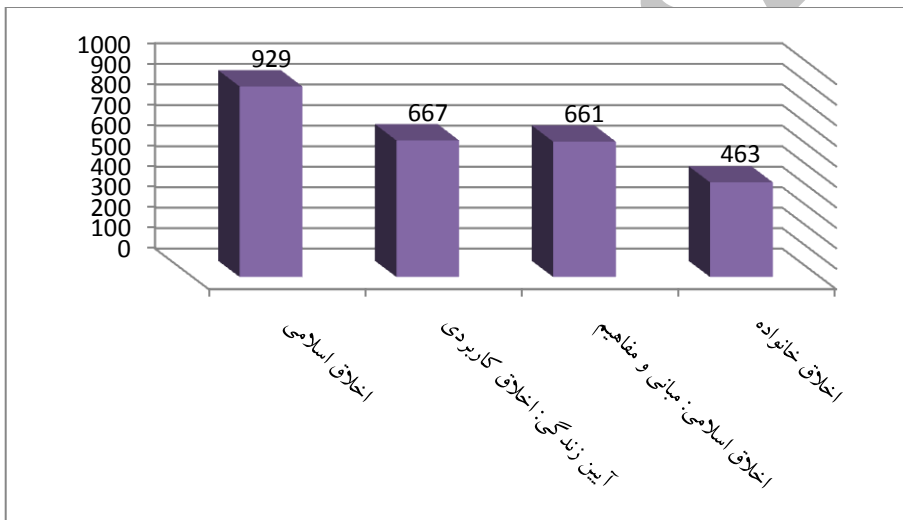
نتایج سؤال هشتم پژوهش: رتبه‌بندی محتوای کتاب‌های درسی دانشگاهی به ابعاد، سطوح و مؤلفه‌های مفهومی مرتبط با صفات و رفتارهای اخلاقی زمینه‌ساز ظهور امام مهدی عج چگونه است؟

بر اساس نتایج جدول شماره ۹ و نمودار شماره ۲، مجموع فراوانی مؤلفه‌های تحلیل شده مرتبط با صفات و رفتارهای اخلاقی زمینه‌ساز ظهور امام مهدی عج در کتاب‌های بررسی شده ۲۷۲۰ مورد است. در بین کتاب‌های مورد بررسی، کتاب *اخلاق اسلامی* با ۹۲۹ فراوانی و ۳۴/۲ درصد رتبه اول، کتاب *آیین زندگی: اخلاق کاربردی* با ۶۶۷ فراوانی و ۲۴/۵ درصد رتبه دوم،

کتاب اخلاق اسلامی: مبانی و مفاهیم با ۶۶۱ فراوانی و ۲۴/۳ درصد رتبه سوم و کتاب اخلاق خانواده با ۴۶۳ فراوانی و ۱۷ درصد رتبه چهارم را دارند.

جدول ۹. رتبه بندی میزان توجه کتاب های درسی به لحاظ میزان توجه به ابعاد، سطوح و مؤلفه های مفهومی مرتبط با صفات و رفتارهای اخلاقی زمینه ساز ظهور امام مهدی

رتبه میزان توجه	درصد فراوانی	فراوانی	کتاب درسی
دوم	۲۴/۵	۶۶۷	آیین زندگی: اخلاق کاربردی
سوم	۲۴/۳	۶۶۱	اخلاق اسلامی: مبانی و مفاهیم
چهارم	۱۷	۴۶۳	اخلاق خانواده
اول	۳۴/۲	۹۲۹	اخلاق اسلامی
*****	۱۰۰	۲۷۲۰	مجموع

نمودار ۲. رتبه بندی میزان توجه کتاب های درسی به لحاظ میزان توجه به ابعاد، سطوح و مؤلفه های مفهومی مرتبط با صفات و رفتارهای اخلاقی زمینه ساز ظهور امام مهدی

نتیجه

مهدویت به عنوان مدینه فاضله اسلامی و ظهور منجی موعود، تدبیری الهی است تا آمال و آرزوهای بشر در طول قرن ها تحقق یابد. تحقق چنین عصری مستلزم آماده بودن زمینه ها و شرایط لازم است. از جمله شرایط زمینه سازی ظهور و تغییر روش ها و نگرش های افراد جامعه به سمت آمادگی برای حضور حجت خدا، توجه به عوامل اخلاقی و اهتمام به رشد، توسعه و ارتقای شخصیت انسان ها و پرورش کمالات انسانی است که در پرتو گزینش ایده آل برتر از راه

تربیت اخلاقی با محوریت آموزه‌های مهدوی امکان‌پذیر است. به دیگر سخن، زمینه‌سازی اخلاقی مبتنی بر این پیش‌فرض است که وظایف افراد و جامعه براساس آموزه‌ها و دستورالعمل‌های دینی، به منظور ایجاد بسترهای لازم برای سرعت بخشی به باور ظهور آخرین منجی انسان‌ها تعیین می‌گردد. براساس این پیش‌فرض، جامعه‌ای که داعیه زمینه‌سازی دارد، باید به نسبت جوامع دیگر، ویژگی‌ها و رفتارهای اخلاقی ممتازی داشته باشد. بررسی این ویژگی‌ها در کتاب‌های درسی عمومی دانشگاهی، موضوع اقتراحی است که در این مقاله در شش سؤال به آن پرداخته شد.

برای پاسخ‌گویی به سؤال‌های پژوهش، نخست با توجه به منابع اسلامی موجود، چارچوب مفهومی مرتبط با صفات و رفتارهای اخلاقی زمینه‌ساز ظهور امام مهدی عج در قالب چهار بعد (ارتباط با خدا: الهی، ارتباط با خود: فردی، ارتباط با دیگران: اجتماعی و ارتباط با جهان هستی: زیست‌محیطی)، سه سطح (شناختی، عاطفی و عملکردی) و هشتاد مؤلفه طراحی و تدوین شد. در ادامه نتایج حاصل از بررسی سؤال‌های پژوهش نشان داد:

الف) مجموع فراوانی مؤلفه‌های تحلیل شده مرتبط با صفات و رفتارهای اخلاقی زمینه‌ساز ظهور امام مهدی عج در کتاب‌های بررسی شده ۲۷۲۰ مورد است. در بین کتاب‌های مورد بررسی، کتاب *اخلاق اسلامی* با ۹۲۹ فراوانی و ۳۴/۲ درصد رتبه اول، کتاب *آیین زندگی: اخلاق کاربردی* با ۶۶۷ فراوانی و ۲۴/۵ درصد رتبه دوم، کتاب *اخلاق اسلامی: مبانی و مفاهیم* با ۶۶۱ فراوانی و ۲۴/۳ درصد رتبه سوم و کتاب *اخلاق خانواده* با ۴۶۳ فراوانی و ۱۷ درصد رتبه چهارم را دارند.

ب) مجموع فراوانی مؤلفه‌های تحلیل شده مرتبط با صفات و رفتارهای اخلاقی زمینه‌ساز ظهور امام مهدی عج در ابعاد ارتباط با خدا (الهی)، ارتباط با خود (فردی)، ارتباط با دیگران (اجتماعی) و ارتباط با جهان هستی (زیست‌محیطی) در کتاب‌های بررسی شده به ترتیب ۸۰۸ فراوانی یا ۲۹/۷ درصد، ۴۶۸ فراوانی یا ۱۷/۲ درصد، ۱۱۳۴ فراوانی یا ۴۱/۷ درصد و ۳۱۰ فراوانی یا ۱۱/۴ درصد است.

نتایج مذکور با نتایج پژوهش‌های امینی، ماشاء‌اللهی نژاد (۱۳۹۲)، جعفری هرنندی، نجفی (۱۳۹۲)، پهلوان (۱۳۸۵)، بختیار نصرآبادی، نوروزی (۱۳۸۲)، تیسدل (۲۰۰۳)، مک‌دونالد (۲۰۰۲)، ژیریو (۱۹۹۲) و آیزنر (۱۹۷۹) تا حدودی همسو بوده و با پژوهش مرزوقی (۱۳۸۷) و میرلوحی (۱۳۸۷) ناهم‌سوست. در مجموع، کتاب‌های مذکور تا حدودی توانسته‌اند به صفات و رفتارهای اخلاقی زمینه‌ساز ظهور امام مهدی عج توجه کنند، هرچند در برخی از دروس

کتاب‌های مذکور، مؤلفان می‌توانستند به ابعاد، سطوح و مؤلفه‌های مفهومی مرتبط اشاره بهتر و مبسوط‌تری نمایند.

نتایج پژوهش، میزان توجه کتاب‌های درسی را به مفاهیم مرتبط با صفات و رفتارهای اخلاقی زمینه‌ساز ظهور تعیین کرد و نقاط قوت و ضعف بیان شد. گفتنی است میزان توجه فعلی به دلایلی همچون نگرش برنامه‌ریزان درسی، ترجیحات مؤلفان کتاب‌های درسی به مباحث مختلف و تلقی کافی بودن فراوانی‌های بیان شده در کتاب‌های درسی است که لازم است با بررسی‌های میدانی و استفاده از نظرات صاحب‌نظران حوزه برنامه‌ریزی درسی و اخلاق و معارف اسلامی، کافی بودن مباحث ارائه شده مورد بررسی دقیق‌تر قرار گیرد.

پیشنهاد‌های عملی برای کاربری یافته‌ها

۱. در سیاست‌گذاری‌ها و خط‌مشی‌های برنامه‌های درسی دانشگاهی، ابعاد، سطوح و مؤلفه‌های مفهومی صفات و رفتارهای اخلاقی زمینه‌ساز ظهور تبیین شده، می‌توانند به عنوان چتر فلسفی و مبانی اعتباربخشی ارزشی در تمامی عناصر و مؤلفه‌های برنامه درسی مدنظر قرار گیرند.

۲. انجام تحقیقات مشابه در سایر عناصر برنامه درسی (اهداف، روش‌های یاددهی - یادگیری و ارزشیابی) می‌تواند راهکاری مناسب برای بازسازی برنامه درسی دروس عمومی دانشگاهی ایران باشد.

۳. فعالیت‌های فوق برنامه در زمینه گسترش صفات و رفتارهای اخلاقی زمینه‌ساز ظهور در دانشگاه‌ها، سازماندهی و برنامه‌ریزی گردد.

۴. به‌کارگیری اساتید مجرب، به منظور پاسخ دادن به ابهامات، دغدغه‌ها و دل‌مشغولی‌های دینی و اخلاقی دانشجویان با تمرکز بر اندیشه مهدویت می‌تواند کاستی‌های محتوای برنامه درسی موجود را رفع کند.

۵. از آن‌جا که دستگاه‌های مختلفی مسئولیت زمینه‌سازی ظهور را جامعه عهده‌دار هستند، به منظور اثرگذاری بهتر برنامه‌ها و جلوگیری از تناقض و تضاد در محتوای برنامه‌ها، ارتباط و هماهنگی میان اهداف و محتوای آن‌ها در تمامی نهاد‌های مذهبی، فرهنگی و اجتماعی پیشنهاد می‌شود.

منابع

- ابن مسکویه، احمد بن محمد، *تهذیب الاخلاق*، تهران، اساطیر، ۱۳۸۱ ش.
- اسکات، ویلیام، *تئوری حسابداری مالی*، ترجمه: علی پارساییان، تهران، ترمه، ۱۳۹۱ ش.
- اعرافی، علیرضا؛ محمد بهشتی؛ علی نقی فقیهی و مهدی ابوجعفری، *اهداف تربیت ازدیدگاه اسلام*، تهران، سمت، ۱۳۸۶ ش.
- امینی، محمد؛ زهرا ماشاءاللهی نژاد، «تأملی بر جایگاه و چگونگی توجه به پرورش معنویت در دانشگاه‌ها و مراکز آموزش عالی»، *دوفصل‌نامه تربیت اسلامی*، سال هشتم، ش ۱۶، ۱۳۹۲ ش.
- باردن، لورانس، *تحلیل محتوا*، ترجمه: ملیحه آشتیانی و محمد یمنی دوزی سرخابی، تهران، دانشگاه شهید بهشتی، ۱۳۷۴ ش.
- باقری، خسرو، *نگاهی دوباره به تربیت اسلامی*، ج ۱، تهران، انتشارات مدرسه، ۱۳۹۰ ش.
- بختیار نصرآبادی، حسنعلی؛ رضاعلی نوروژی، *راهبردهای جدید آموزشی در هزاره سوم*، قم، سما قلم، ۱۳۸۲ ش.
- بیاری، علی اکبر، «بررسی آسیب‌های مهدویت»، *فصل‌نامه مشرق موعود*، سال دوم، ش ۷، ۱۳۸۷ ش.
- پورسیدآقایی، سیدمسعود، «زمینه‌سازی ظهور»، *فصل‌نامه مشرق موعود*، سال سوم، ش ۱۰، ۱۳۸۸ ش.
- پهلوان، منصور، «بایسته‌های پژوهشی در مسئله مهدویت»، *فصل‌نامه سفینه*، سال سوم، ش ۱۲، ۱۳۸۵ ش.
- جعفری هرندی، رضا، «تحلیل محتوای کتاب‌های درسی دوره ابتدایی به لحاظ میزان توجه به مباحث مهدویت»، *فصل‌نامه مشرق موعود*، سال ششم، ش ۲۴، ۱۳۹۱ ش.
- _____؛ حسن نجفی، «بررسی میزان توجه به مؤلفه‌های مهدویت در محتوای برنامه درسی دوره متوسطه ایران»، *فصل‌نامه مشرق موعود*، سال هفتم، ش ۲۸، ۱۳۹۲ ش.
- جعفری، محمدتقی، *ترجمه و تفسیر نهج البلاغه*، تهران، دفتر نشر فرهنگ اسلامی، ۱۳۷۶ ش.
- جمعی از نویسندگان، به کوشش زهرا آیت‌اللهی، *اخلاق خانواده*، قم، نشر معارف، ۱۳۹۰ ش.
- جوادی آملی، عبدالله، *مفاتیح الحیة*، قم، اسراء، ۱۳۹۱ ش.
- حسین‌زاده، اکرم؛ احسان تقی‌زاده؛ رضا همایی، «بررسی باور به مهدویت در میان جوانان پانزده تا ۲۹ ساله تهرانی»، *فصل‌نامه مشرق موعود*، سال سوم، ش ۱۲، ۱۳۸۸ ش.

- حسینی دشتی، سید عبدالله، *چهره‌های درخشان چهارده معصوم*، قم، موعود سالم، ۱۳۸۴ ش.
- داوودی، محمد، *اخلاق اسلامی: مبانی و مفاهیم*، قم، معارف، ۱۳۹۱ ش.
- دیلمی، احمد؛ مسعود آذربایجانی، *اخلاق اسلامی*، قم، معارف، ۱۳۹۰ ش.
- سجادی، ابراهیم، «قرآن و بازتاب تربیتی روابط چهارگانه انسان»، فصل‌نامه پژوهش‌های قرآنی، سال پانزدهم، ش ۵۹ - ۶۰، ۱۳۸۸ ش.
- سیف، علی‌اکبر، *روان‌شناسی پرورشی نوین: روان‌شناسی یادگیری و آموزش*، تهران، نشر دوران، ۱۳۹۲ ش.
- شریفی، احمد حسین، *آیین زندگی: اخلاق کاربردی*، قم، نشر معارف، ۱۳۹۲ ش.
- _____، *همیشه بهان: اخلاق و سبک زندگی اسلامی*، قم، نشر معارف، ۱۳۹۱ ش.
- شورای عالی انقلاب فرهنگی، *سند دانشگاه اسلامی*، تهران، شورای اسلامی شدن دانشگاه‌ها و مراکز آموزشی شورای عالی انقلاب فرهنگی، ۱۳۹۲ ش.
- صافی گلپایگانی، لطف‌الله، *منتخب الأثر فی امام الثانی عشر*، قم، انتشارات حضرت معصومه علیها السلام، ۱۳۷۸ ش.
- صالحی، غلامرضا، «مهدویت و اصول نظام تربیتی اسلام»، فصل‌نامه مشرق موعود، سال اول، ش ۴، ۱۳۸۶ ش.
- صدوق، محمد بن علی بن حسین بن بابویه، *کمال الدین و تمام النعمه*، ترجمه: پهلوان، قم، دارالحدیث، ۱۳۸۰ ش.
- صمیمی، سیمین، «مهدویت و تربیت: عرصه‌های تأثیرگذاری اعتماد به مهدویت در اصلاح فرد از دیدگاه قرآن و حدیث»، فصل‌نامه آموزش معارف اسلامی، دوره ۲۲، ش ۲، ۱۳۹۰ ش.
- طبرسی، احمد بن علی، *الاحتجاج*، تهران، اسوه، ۱۴۱۶ ق.
- طوسی، محمد بن حسن، *الأمالی*، قم، بعثت، ۱۴۱۴ ق.
- فیض کاشانی، محسن، *المحجة البيضاء فی تهذیب الاحیاء*، مشهد، آستان قدس رضوی، ۱۳۷۲ ش.
- قدوسی‌نیا، زینب، *نظام اخلاقی در اندیشه علامه جعفری علیه السلام* (پایان‌نامه کارشناسی ارشد)، دانشکده معارف، فلسفه و کلام اسلامی دانشگاه باقرالعلوم علیه السلام، ۱۳۸۹ ش.
- قزوینی (ابن ماجه)، محمد بن یزید، *السنن*، تحقیق: محمد فؤاد عبدالباقی، بیروت، دالفکر للطباعة و النشر، ۱۳۹۵ ق.

- کاشانی، محمد بن فیض، *معادن الحکمة*، قم، انتشارات اسلامی، ۱۴۰۷ق.
- کرین، هانری، *شیعه؛ مذاکرات و مکاتبات با علامه طباطبایی*، تهران، مؤسسه پژوهشی حکمت و فلسفه، ۱۳۸۲ش.
- کرمعلیان، حسن؛ علی اکبر حسینی، «عناصر تربیتی انسان طبیعی و آرمانی در نظام تعلیم و تربیت اسلامی»، فصل نامه *اندیشه دینی*، سال سوم، ش ۱۱، شیراز، دانشگاه شیراز، ۱۳۸۳ش.
- کلینی، محمد بن یعقوب، *الکافی*، تهران، دارالکتب الاسلامیه، ۱۳۴۴ش.
- مجلسی، محمدباقر، *بحار الأنوار*، بیروت، مؤسسه الوفاء، ۱۴۰۳ق.
- محمدی تمنایی، جمیله، *اخلاق انسان در تعامل با طبیعت از منظر اسلام* (پایان نامه سطح ۲ مدرسه علمیه الزهراء)، تهران، مدرسه علمیه الزهراء، ۱۳۸۸ش.
- محمدی ری شهری، محمد، *میزان الحکمة* (با ترجمه فارسی)، قم، دارالحدیث، ۱۳۷۹ش.
- مرزوقی، رحمت الله، «سیمای مهدویت در برنامه های آموزشی مدارس: رویکردی به فلسفه تربیتی انتظار»، دوفصل نامه *تربیت اسلامی*، سال سوم، ش ۷، ۱۳۸۷ش.
- مساعد، علی؛ محسن منطقی، «ارتباطات درون فردی از منظر اسلام»، فصل نامه *اسلام و پژوهش های مدیریتی*، سال اول، ش ۴، قم، مؤسسه آموزشی و پژوهشی امام خمینی، ۱۳۹۱ش.
- مسعودی خراسانی، حسین، «مهدویت و مدینه فاضله»، نشریه *حوزه*، سال دوازدهم، ش ۴ - ۵، ۱۳۷۴ش.
- معیری، محمد طاهر، *مسائل آموزش و پرورش*، تهران، امیرکبیر، ۱۳۸۸ش.
- موسوی لاری، مجتبی، *رسالت اخلاق در تکامل انسان*، قم، بوستان کتاب، ۱۳۸۶ش.
- میرلوحی، مرتضی، «اهمیت تربیتی سکوت»، *برنامه درسی؛ نظرگاه ها، رویکردها و چشم اندازها*، تحقیق: دکتر محمد مهرمحمدی، مشهد، به نشر ۱۳۸۷ش.
- نعمانی، محمد بن ابراهیم، *الغیبة*، ترجمه: علی اکبر غفاری، تهران، مکتبه الصدوق، ۱۳۷۶ش.
- نوریان، محمد، *تحلیل محتوای رسانه های آموزشی با تأکید بر کتاب های درسی*، تهران، دانشگاه آزاد اسلامی واحد تهران جنوب، ۱۳۸۷ش.
- یزدی حائری، علی بن زین العابدین، *الناصب فی احوال الامام الغائب*، بیروت، مؤسسه الأعلمی للمطبوعات، ۱۴۲۲ق.
- یوسفی لویه، وحید، «اثر آموزش دروس معارف اسلامی بر نگرش دینی دانشجویان»، دوفصل نامه *تربیت اسلامی*، سال سوم، ش ۵، ۱۳۸۶ش.

- Eisner, E, W, *The educational imagination: on the desing and evaluation of school programs*. acmillan co. INC, New york, 1979.
- Giroux, H, A, *The emancipation of teaching*, 6 th ed. Allyn and Bacon , Boston, 1992.
- Macdonald, J, J, *Spiritual Health in Older Men. Paper Presented, Interactive Seminar on Older Men and Community Building*, 2002.
- Tisdell, E, J, *Exploring Spirituality and Culture in Adult and Higher Education*. San Francisco: Jossey – Bass, 2003.